25-27 Temmuz 2008

Yayına Hazırlayanlar

Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ
İbrahim ÇAPAK

Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları
Ekim 2014

Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları: 2

Düzenleme Kurulu
Prof. Dr. Aydın GİRGİN
Doç. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ
Doç. Dr. Mehmet BARCA
Dr. İbrahim ÇAPAK
Yrd. Doç. Dr. Şevket ALP
Müslüm AYYILDIZ

Bilim Kurulu
Prof. Dr. Abdullah BAYRAM
Prof. Dr. Nihat DİLİSİZ
Prof. Dr. Şevket TEKTAŞ
Prof. Dr. Cevat BAŞARAN
Prof. Dr. Veli SEVİM
Doç. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ
Doç. Dr. İbrahim ÇAPAK
Doç. Dr. Mehmet BARCA
Doç. Dr. Eşref TAŞ
Doç. Dr. Halil HASAR
Doç. Dr. Fahrettin YAKUPHANOĞLU
Doç. Dr. Hayati AYDIN
Yrd. Doç. Dr. Abdullah ÇELİK
Yrd. Doç. Dr. Abdullah TAŞKESEN
Yrd. Doç. Dr. Abdulhakim KOÇİN
Yrd. Doç. Dr. Ahmet DİKEN
Yrd. Doç. Dr. Sahip BEROJE
Yrd. Doç. Dr. Mehmet AYÇİÇEK
Yrd. Doç. Dr. Osman ÖZER
Abdullah DEMİR
Zeki KORKUTATA

Destekleyenler Kurumlar
Bingöl Valiliği
Bingöl Üniversitesi
Bingöl Belediyesi
Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi

Sekreterya
Ercan ÇAĞLAYAN
Servet BEKİ

Dizgi ve İçdüzen: Ankara Dizgi Evi
Baskı: Ankamat Mat. San. Ltd. Şti.
Birinci basım: Mart 2009
İkinci basım: Ekim 2014

ISBN: 978-975-6788-64-6

Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları
Bingöl Belediyesi
0 426 213 10 23-213 45 06

EVLİYA ÇELEBİ SEYEHATNAMESİ'DE BİNGÖL

İbrahim ÇAPAK*

Giriş

Bu bildirimizde Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi çerçevesinde, Bingöl'ü ele almaya çalışacağız. Evliya Çelebi, Bingöl ile ilgili Kanuni Sultan Süleyman tarafından bilge insanlara danışılarak hazırlanan "Kanunname-i Hümayun"da yer alan bilgilere değindiği gibi, Bingöl'ün birçok yerini gezmiş ve gezdiği yerlerde gördüğü ve karşılaştığı şeyleri de aktarmaktadır. Ayrıca Çelebi, Çapakçur ve Bingöl isimlerinin ilk defa kullanışları hakkında bilgiler vermekte ve bunlarla ilgili olarak anlatılan efsanelere atıflarda bulunmaktadır. Asıl konumuza geçmeden önce Evliya Çelebi'nin hayatı hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır.

Evliya Çelebi, 10 Muharrem 1020'de (25 Mart 1611) tarihinde İstanbul'da Unkapanı'nda doğdu. Seyahatnamesinin bazı yerlerinde adı Derviş Mehmed Ağa, Derviş Ağa-ı Zilli şeklinde de geçen Saray-ı Amire kuyumcubaşısı Derviş Mehmed Zilli Efendi'dir. İyi bir öğrenim gördüğü anlaşılan Evliya Çelebi, Şeyhülislam Hamid Efendi Medresesi'nde yedi yıl kadar derslere devam ettiği gibi hocası evliya Muhammed Efendi'den de hıfza çalıştı. Babasından hattatlık öğrendi. Ardından saraya intisap ederek Enderun'da tahsilini sürdürdü. Güzel sesi dolayısıyla müzik eğitimi aldı. Evliya çelebi doğu ve batıda birçok yere seyahat ederek, anılarını yazdı. Seyahatnamenin X. Cildi eksik bir şekilde birden bire bitmektedir. Bu sebeple de Evliya Çelebi'nin eserini bir sonuca bağlayamadan vefat ettiği tahmin edilmektedir. Vefat yeri ve tarihi hakkında kesin bilgi yoktur. 1095 civarında vefat ettiği tahmin edilmektedir.[1]

Anahatları ile Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde Bingöl

Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinin "Anadolu Tarafındaki Eyaletler, Sancaklar, Zeametler, Timarlar ve Muaf Müsellimler" başlığı altında Çapakçur sancağının da içinde yer aldığı Diyarbakır eyaletine bağlı 12 Sancak, 56 zeamet, 9926 timar olduğu ifade edilmektedir[2] Seyahatnameyi Bingöl açısından incelemeye tabii tutuğumuzda Bingöl ve çevresinin genellikle Diyarbakır

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi capakibrahim@hotmail.com

1 DİA. "Evliya Çelebi" maddesi, C. 11, s. 529-531.

2 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Sad. Tevfik Temelduran, Necati Aktaş), İstanbul 1993, C. 1-2, s. 127.

eyaleti bağlamında ele alındığını görürüz. Seyahatnamede Diyarbakır eyaletine bağlı olarak Çapakçur ve Genç sancakları ele alınmaktadır. Günümüzde Bingöl'ün ilçesi konumunda olan Kiğı ise Erzurum eyaletinin bir sancağı olarak zikredilmektedir. Evliya Çelebi, Kiğı hakkında fazla bilgi vermezken, Gürcistan eyaletine yapılan ve kendisinin de katıldığı bir saldırıda Kiğı'nin konumunu şu ifadelerle ortaya koymaktadır: "Ketefaç Paşa askere öncü olup, 300 namlı ile Çoruh nehri kıyısını takiben güney yönüne yollandı. Ardı sıra 3000 kadar Gürcistan ve Ahıska askeri Mekrilistan'a yürüdü. Seydi Ahmed Paşa dahi dokuz bin seçme asker ile geriden geldi. Erzurum, Şebinkarahisarı askerleri sağ kola; Kiğı, Pasin, Mamervan askerleri sol kola memur oldu. Hınıs, Tekman, Malazgirt sancaklarının beyleri İslam askerlerine zahire, arpa, ot toplamakla görevlendirildiler."[3] Biraz önce ifade ettiğimiz gibi Evliya Çelebi seyahatnamesinde Kiğı sancağı ile ilgili fazla bilgi vermemektedir. Oysa tarihi kaynaklarda Kiğı'nın tarihi, kültürel ve coğrafi açından çok önemli bir konuma sahip olduğu zikredilmektedir. Kanaatimizce Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde Kiğı'ya fazla yer vermemesi onun Kiğı bölgesini gezmemesinden kaynaklanmaktadır.

Diyarbakır Eyâleti: Evliya Çelebi, Bingöllün içinde yer aldığı Diyarbakır eyaletinin on dokuz sancağı olduğunu ifade etmektedir. Bunlardan beşi hükümettir; on biri Osmanlı malıdır ve bunlar öteki Osmanlı şehirleri gibi yönetilir. Sekizi o bölgede yaşayan beyler tarafından yönetilir ki, Selim Hân burayı fethettiği zaman kendilerine yurtluk ve ocaklık[4] olarak hediye etmiştir. Tayin ve azilleri kendilerine aittir. Beyleri öldüklerinde sancakları başkalarına değil, eyalet valisinin emri ile çocuklarına bir dereceye kadar da akrabalarına verilir. Fakat öteki sancaklar gibi, bina ve gelirleri deftere yazılır. Topraklarında timar ve zeamet vardır. Savaş zamanında timara bağlı olanlardan başkaları gibi, alaybeylerinin buyruğu altında sefere iştirak edenlerin zeamet ve sancağı oğluna veya akrabasına verilir. Hükümet olarak zikredilen sancaklar arasında Sultan Selim Kanunnamesi gereğince timar ve zeamet yoktur.

Evliya Çelebi'ye göre Diyarbakır eyaleti sınırları içerisinde yer alan Osmanlı devletine bağlı olan sancaklar üç farklı özellik arz etmektedir:

1. Doğrudan doğruya Osmanlı Devletine bağlı olan sancaklar: Bunlar Harput, Ergani, Siverek, Nusaybin, Hasan Keyf, Mikarkın, Akçakale, Habur ve Sencar sancaklarıdır.

3 Age. C. 1-2, s. 656.

4 Ocaklık, herhangi bir yerin gelirinin, kaydı hayat şartıyla bir kimseye tevcih edilmesi, soy yolu ile babadan oğula intikal etmesi demektir. Yalnız arazi miri malı olup tasarruf hakkı ona aittir. Araziyi satamaz devredemez vakfedemez. (Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul, s. 371. bk. Abdullah Demir, "Belgelerle Çapakçur Sancağı" *I. Bingöl Sempozyumu*, Ankara 2007, s. 200, 31. dipnot.

2. Yurtluk ve ocaklık olarak beylere bırakılan sancaklar: Bunlar Sağman, Kulp, Mihrası, Tereli, Atak, Birtek, Çapakçur ve Çermik sancaklarıdır.

3. Yazma ve gezme imkanı olmayan sancak beylerine Osmanlı Hükümeti tarafından bir emir gönderildiğinde, beylerin isimleri ile beraber Cenab ifadesi kullanılan sancaklar: Bunlar da Cezire, Eğin, Genç, Palu ve Haro hükümetleridir. Evliya Çelebi, adı geçen bu sancakların büyük eyaletler kadar geniş araziye sahip olduklarını ifade etmektedir.[5] Çelebi'nin zikrettiğimiz tasnifi göz önünde bulundurulduğunda ne Çapakçur sancağı ne de Genç doğrudan doğruya Osmanlı devletine bağlı olan sancaklar arasında yer almamaktadır. Çapakçur sancağı yurtluk ve ocaklık olarak beylere bırakılan sancaklar arasında yer alırken, Genç, yazma ve gezme imkânı olmayan sancak beylerine Osmanlı Hükümeti tarafından bir emir gönderildiğinde, beylerin isimleri ile beraber Cenab ifadesi kullanılan sancaklar arasında yer almaktadır.

Evliya Çelebi, Diyarbakır eyaletine bağlı olan sancakların hasına[6] da yer vermektedir. Bunlardan bazıları şöyledir: Harput sancağının 319999, Ergani'nin, 200515, Siverek'in 203043, Hasankeyf'in 203955, Çapakçur sancağının ise 370000 hası vardır.[7]

Evliya Çelebi, Sultan Süleyman Kanunnamesi gereğince her beylerbeyliğin kılıç sayısı, asker sayısı, her sancak ve eyalette ne kadar timar ve zeamet olduğuna ayrıntılı bir şekilde değinmektedir. O dönemde bugünkü Bingöl'ün sınırları dahilinde yer alan Çapakcur ve Genç'in Diyarbakır, Kiği'nın ise Erzurum eyaletine bağlı olduğunu biraz önce zikretmiştik. Çelebi'nin bu eyaletlerle ilgili verdiği bazı bilgiler şöyledir: Diyarbakır eyaleti: 730 kılıçtır. Cebelüleri[8] ile birlikte 1800 askeri vardır. Dördüncü Murad devrinde 900 kılıç idi. Amid sancağı 9 zeamet, 129 timar; Harput 7 zeamet, 163 timar; Ergani 9 zeamet, 123 timar; Siverek 4 zeamet 163 timar, Çapakçur 5 zeamet, 30 timardir.[9] Çelebi, Kiği'nin içinde yer aldığı Erzurum eyaletine dahil olan kılıç, zeamet ve timarlar ile ilgili olarak da şu bilgilere yer vermektedir: Erzurum eyaleti 5279 kılıçtır. Cebelüleri ile birlikte 8000 askeri vardır. Erzurum sancağı 56 zeamet, 2215 timar; Tortum 5 zeamet, 49 timar; Kiği 8 zeamet, 229 timar; Hınıs 2 zemat, 425 timar; Malazgirt 9 zeamet, 282 timar; Tekman 2 zeamet, 253 timardır.[10]

5 Age., C. I-II, s. 134, bk. Age. C. 3-4, s. 177.
6 Has, yüzbin akçeden fazla gelir getiren timarlar hakkında kullanılan bir terimdir. M. Z. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri*, MEB Yayınları, s. 751 Abdullah Demir, "Belgelerle Çapakçur Sancağı" *I. Bingöl Sempozyumu*, Ankara 2007, s. 202. 39. dipnot.
7 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C. I-II, s. 141.
8 Cebelu: Bir Zeamet ve Timar sahibinin gücü nisbetinde savaş için yanında götürmeye mecbur olduğusilahlı suvari (bk. Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lugatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, s. 62.
9 Age. C. 1-2, s. 145.
10 Age. C. 1-2, s. 145. Ayrıca bak aynı eser, c. 1-2, s. 543-544.

Evliya Çelebi eserinde, Bingöl'ün sınırları ile ilişkisi olan nehirleri özelikle de Fırat ve Aras nehirlerini hayranlıkla anlatmaktadır.

Büyük Fırat Nehri: Gurcistan'ın doğusunda Dumlubab Sultan türbesinin kayası dibinden çıkıp, batıya doğru ilerleyerek Erzurum ovasının (sahra) ortasından akar. Erzurum ovasında çeşitli bataklıklar, haliç ve gölcükler oluşturur ki, yüz binlerce Bağdadi turnaları buradan beslenir. Bu nehir Kân köyü dibinden geçip, ikinci konakda da Kemarı kalesi dibinden geçer. Oradan da İzoli bölgesinin içinden geçerek Bingöl yaylasından gelen Murad çayını içine alır. Evliya Çelebi, Fırat'ın geçtiği bütün bölgeleri saydıktan sonra, bu nehrin Şattülarap'la birleştiğini ifade ederek şu cümlelere yer verir: "Gelip geçtiği, çıktığı ve döküldüğü yerlerin uzunluğu tam dört yüz fersahtır.[11] Dört yüz kadar belde ve kasabaya uğrar. Fakat Erzurum ovasındaki başlangıcı çok lezzetlidir ki, hakkında Kur'an-ı Kerim'in Mürselât suresinde "Ve ezkanakum mâen Fıraten" (Size tatlı bir su da içirmedik mi?) ayeti nazil olmuştur.[12] Evliya Çelebi'ye göre müfessirler bu ayeti, Fırat suyu olarak tefsir etmişlerdir. Fırat'tan başka yetmiş iki adet büyük nehir, Erzurum ve Diyarbakır dağlarından çıkarak bütün Arap Irak'ına ve Anadolu'ya yayılır.

Evliya Çelebi, Fırat nehrinin methi ile ilgili Makrizi, Hz. Ali ve İmam Sadık Cafer'in ifadelerine de yer vermektedir. Makrizi, "Dicle ve Fırat nehirlerini meleklerin yardımı ile Hz. Danyal kazıp çıkardı."[13] Hz. Ali: "Ey Kufe'liler! Irmağınız olan Fırat'a cennetten iki ırmak karışır." İmam Cafer Sadık da: "Fırat'tan bir kere içen, üç veya yedi kere içmek ister. Bereketi çok bir nehirdir" diyerek bu nehri övmüşlerdir.[14]

Aras Nehri: Evliya Çelebi, Erzurum eyaletindeki Suşik Kalesine doğru olan bir yolculuğunda karşılaştığı Bingöl yaylasından doğan Aras nehrini şöyle anlatmaktadır: Aras nehri'nin üzerinde gök kuşağına benzer bir görünüşü vardır. Aras nehri Bingöl yaylasından çıkıp, doğuya doğru akarak Malazgirt'in altından geçer. Yüzlerce köyü suladıktan sonra Çobanoğullarından bir Melik tarafından yaptırılan Çoban Köprüsüne ulaşır.[15] Aras nehrinin güney tarafı tamamen Azerbaycan sayılır. Batıda Bingöl yaylasından doğup birçok kale, şehir ve köyden geçerek doğuya doğru akar ve Arpaçay Pile ağzı dağında Zengi nehrine karışır.[16]

Büyük Çapakçur Kalesi: Evliya Çelebi, İbrahim Bey'den ihsanlar görüp, kayalık ve sarp yerlerden gidip, güzel köylerden geçerek Çapakçur kalesine

11 Fersah, bir yol ölçüsüdür. İran'da bir fersah 4.448 metre olarak kabul edilmiştir. Arap fersahı ise 5.762.8 metreye tekabul eder. (Bk. Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügatı*, İstanbul 1996, s. 111)
12 Mürselat 77/27.
13 Age. C. 1-2, s. 544-545.
14 Age. C. 1-2, s.545.
15 Age. C. 1-2, s. 557.
16 Age. C. 1-2, s. 638.

vardığını ifade etmektedir. Çelebi, Çapakçur kalesinin kuruluşunu ve Çapakçur isminin bu kaleye, dolayısıyla bölgeye verilmesini Makdisi tarihinde yer alan bir efsane ile ortaya koymaktadır: Bu efsaneye göre meşhur İskender Zülkarneyn'in iki boynuzu varmış. İskender, bundan ızdırap duyarmış. Binlerce hekim buna çare bulamamış. Sonunda, hayat suyunu aramak için karanlıklara gidip şifa bulayım demiş.[17] Yine şifa bulamayıp Basra'da Şattülarap'tan su içtiğinde, karnının ağrıları dinmiş, boynuzları da küçülmeye başlamış. Sonra Şat suyundan içip Şat başına Diyarbakır'a gelmiş; oradan Batman'a gelip faydasını bulamayınca, ona karışan Kefender nehrinden içmiş ve ondan haz duymuştur. Dere boyunca suyundan içe içe Bitlis şehrine geldiğinde, nehrin iki kola ayrıldığını görür. Onüç deresinden gelen nehirden de su içer, fakat faydasını görmez. Bitlis kalesinin sağ tarafından akan gözlerden su içtikten sonra, kale kayası dibinde istirahata geçip uyur. Uykudan uyanınca, o nehrin doğduğu yere gidip, yedi gün su içip sonsuz hayatı bulur. Boynuzunun biri düşüp biri kalır (!). "Bre meded! Basra'dan beri içtiğim hayat suları meğer bu saf sudan imiş" diyerek, Bitlis adındaki hazinedarına binlerce kese para verip: "Çabuk bu yerde bana bir kale yaptır ki, ben bile büyüklüğümle kuşatsam fethinden aciz olam" diye ferman eder. Hazinedarı kaleyi yaptırmakta iken, İskender, hekimlerin isteği ile seyahate çıkarak Bitlis'ten bir günde Muş ovasına, oradan da Çapakçur dağı eteğine gelip çadırını kurar. Burada zevk ve safa ile vakit geçirirken diğer boynuzu da düşer. Faydasını gördüğü için, suya Makdisi lisanına göre "Cennet suyu" anlamına gelen "Çapakçur" ismini verir. Bilginlerden Filkos'u yanına çağırıp der ki:

—Bu kadar zamandan beri benim gözdelerimdiniz. Ağrıma bir ilaç bulmadınız. Devayı Cenab-ı Allah, cennet nehirlerinden verdi. Çabuk burada benim için bir kale yapıp adını Çapakçur koyunuz."

Bu emir çıkınca, hemen kalenin yapılmasına başlanıp üçyüzonbeş günde tamamlarlar. Murat nehri kenarında göğe yükselen güzel bir kale olup, hakikaten sanki Ferhad yapısı köhne bir yapıdır. Burç ve kuleleri büyük taşlarla yapılmış olup, beşgen şeklindedir. İçinde evler varsa da bağ ve bahçesi yoktur. Camii, erzak ambarları, cephaneliği ve su sarnıçları vardır. Birçok hükümdarın eline geçmiş, sonunda Abbasilerden ve Bitlis hâkimi Abdal Han'ın büyük dedelerinden Sultan Evhadallah'ın eline geçmiş ve uzun zaman kalmıştır. Daha sonra, burarın hâkimi olan beyin ceddi Söhran Han fethedip oğuldan oğula geçmekte iken, 921 tarihinde Çıldır savaşından dönen I. Sultan Selim'e itaat edip Bıyıklı Mehmed Paşa'ya kalenin anahtarlarını teslim ettiler. Onların bu itaatine karşılık padişah tarafından vilayetleri kendilerine ihsan olunmuştur ki, bölgedeki dokuz ocaklık sancağının biri de bu olmuştur. Fakat

17 Age. C. 3-4, s.175. Bk. Yılmaz Akbulut, *Bingöl Tarihi*, Ankara 1995, s. 24.

toprakları bir mirmiranlık[18] kadar genişt.r.[19] Hakimine yılda kırk yük akçe gelir getirir. İki bin atlı ile burası yönetilir. Beyinin sülalesi sona erdiğinde sancağın idaresinin devlet tarafından başka birine verilmesi için kanun çıkartılmıştır. Beyinin hâssı 370000 akçedir. Beş zeamet ve otuz beş tımarı vardır. Kanun üzere cebelûleriyle alaybeyisi, çeribaşısı ve sancağı altında üçyüz askeri olur. Yüzelli akçelik kazadır. Müftüsü, nakibi, kethüda yeri, serdarı, dizdarı ve neferleri yoktur. Kale, beyinin idaresinde olup küçük topları vardır. Havası, suyu, seven ve sevilenleri makbuldür. Camii ve mescidi vardır.

Bu şehre Palu kalesinden sekiz saatte gelip Murad nehri üzerindeki büyük Çapakçur köprüsünden[20] geçen ve Bingöl yaylasına çıkmak isteyen Halti, Çekvani, Yezidi, Zaza, Zebari, Lulu, İzoli, Şakağı ve Kiki aşiretlerinden ikiyüzbin insan ile bir milyon koyun ve diğer hayvanlardan, burada bekleyen Çapakçur beyinin adamları kuş uçurmayıp, öşür vergisi alırlar. Yaylaya çıkanlar, yayladan inerken de yayla hediyesi verirler. Çelebi, Çapakçur kalesinden ayrıldıktan sonra Genç kasabasına gittiğini ifade etmektedir.

Genç'in Vasıfları: Bu şehrin hakimi, 921 tarihinde Çıldır savaşından dönen I. Sultan Selim'e kalenin yetmiş adet anahtarını teslim etmiştir. Bu güzel hizmetlerinin karşılığı olarak, şehir halkı bütün ağır yükümlülüklerden af olunup idaresi de eski beyine bırakılmıştır. Bunlara padişah tarafından gelen fermanlarda "Cenab-ı Meab" olarak hitap olunur. Genç beyi eskiden üçbin askerle sefere gidermiş. Evliya Çelebi, kendi döneminde oranın hakimi olan Ali Bey'in, bin askere sahip olduğunu zikretmektedir. Genç sancağından elde edilen bütün gelirler, beyine hâs olarak ayrılmıştır. Devlet tarafından üçyüz akçe payeli bir kadı gelip, kanun üzere dörtyüz, beşyüz kese gelir sağlar. Şeyhülislam ve nakibi Bitlis'tedir. Kalesi, hakimin idaresindedir. Evliya Çelebi, Genç'te satılan bazı malların fiyatlarının ne kadar olduğuna da yer vermektedir. Örneğin, Genç'te bir koyun on akçeye, bir sığır bir rub'a, iki okka beyaz ekmek, bir akçeye satılır.[21]

Genç Kalesinin Yapısı: Genç kalesinin ne zaman yapıldığına dair elimizde kesin bir bilgi yoktur. Fakat Hicri 178'de Bağdat bölgesinde yaşayan ve Abbasi

18 Mirimiranlık, beylerbeyi ile eş anlamlıdır. Bunlar sancak beyleridir. Emrinde topraklı süvariler bulunmaktadır.800 ile 1200 akçe arasında has araziler vardır. Sefere askerleriyle katılırlar. (Bk. Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lugatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, s. 42)

19 Age. C. 3-4, s. 176.

20 Çapakçur köprüsü, sancağın en büyük gelir kaynaklarından birisidir. BOA. Maliyeden Müdevver 9564 nolu defterde Çapakçur Sancağı'na gelir sağlamak için tahsis edilen köprüden yarı hisse Diyarbakır Vilayeti'ne irat kaydı yapılmak üzere tahsis edilmiştir. Vilayete tahsis edilen bu yarı hissede Diyarbakır muhasebecisi olan Ahmet Bey'e malikane olarak tasarrufuna verilmiştir. Ahmet Bey de Çapakçur köprüsünden elde ettiği hasılattan her sene 1450 kuruş ödüyordu. 19 L 1207 tarihinde hazine tarafından alınan karar üzerine köprü gelirine zamam yaparak daha önce her sene ödemiş olduğu 1450 kuruş bu tarihten itibaren 1900 kuruş yükseltilerek ödeme emri verilmiştir [BOA. MAD. 9564, s. 68] Abdullah Demir, Belgelerle Çapakçur Sancağı, I.Bingöl Sempozyumu, 2007 Ankara, s. 199, 27. dipnot.

21 Age. C. 3-4, s. 177.

halifelerinden Harun Reşid tarafından sürgün edilen Süveydi Beyleri Genc[22] ve Hancuk bölgesine yerleşmişlerdir. Süveydi beylerinin uzun süre buraya yerleştikten sonra kalenin yapıldığı tahmin edilmektedir. Şerefname'de; Şeyh Mir Şahab'ın Genç'te büyük bir kale yaptırdığı kaydedilmektedir. Yapılan kelenin Genç Kalesi olma ihtimali yüksektir.[23]

Evliya Çelebi, Genç Kalesi ile ilgili şu ifadelere yer vermektedir: "Murad nehri sahilinde göğe uzanmış, sağlam yapılı, görülmeye değer bir yapıdır. Kale içinde cami, erzak ambarı ve su sarnıcı vardır. Kale duvarının yüksekliği oniki zira'dır (70 ile 80 cm). Her tarafı yüksek kayalardan oluşmaktadır. Genç kalesinin kuzeyi Muş ovasına doğru açılan bir ticaret yoludur. Güney tarafı Meyyafarkın (Silvan) kalesine iki menzildir.[24] Fakat yolu oldukça kayalıktır. Bitlis şehri, Genç kalesinin doğu tarafından iki menzil uzaklıktadır."[25]

Evlaya Çelebi, Genç kalesinden sonra Atak kalesine oradan da Caska kasabasına gittiğini ifade etmektedir. Onun ifadelerine göre Caska kasabası, Diyarbakır eyaletine bağlı olan Genç topraklarında iki bin haneli, camii, hanı ve hamamı olan bir kasabadır. Burada işlenen şeyhani ve makravi kılıçlar, bıçak ve hançerler, ancak Diyarbakır ve Isfahan'da yapılır. Caska hançeri ve çakısı meşhurdur.[26]

Bingöl Yaylası

Muş'tan Sivas'a geçerken Bingöl yaylasından geçen Evliya Çelebi, Bingöl yaylasından söz ederken eğerli dağına atıflarda bulunmaktadır. Evliya

22 Genc Farsçada hazine anlamına gelen bir kelime olup İslam dönemiden beri aynı isimle anılmaktadır. Bir rivayete Agırbıcan yeni isimiyle Azerbaycan, Huzistan ve Gence bölgelerinde yaşayan Dünbelilerin Doğu Anadolu'ya göç ederken daha önce yaşamış oldukları coğrafya isimlerini yerleştikleri yerlere vermişlerdir.

23 Şerefhan, *Şerefnâme* (Farsça'dan Osmanlıya Çeviri) Muhammed b. Ahmed Bey Mirza, İstanbul Büyük Şehir Kütüphanesi, Muallim Cevdet Yazmalar Bölümü, Mikrofilm No:943, Tercüme Tarihi Hicri 1188, Vrk 123-b.
Not Yukarıda dipnot olarak verdiğimiz el yazma nüsha Mütercimi Muhammed bin Ahmed Bey Mirza tarafından Hicri 1078 yılında tercüme edilmiştir. Aynı nüshadan istinsah edilmiştir. Bu nüsha Millet Kütüphanesi Eski Yazmalar bölümü Ali Emiri Tasnifi No 364'de kayıtlıdır.

24 Menzil, menzilin kelime manası konaktır. Menziller birbirine uzaklıkları 35-40 km'den fazla değildir. (Bk. Mithat Sertoğlu, age., s. 221).

25 Age. C. 3-4, s. 177. bk. Evliya Çelebi Muhammed Zilli ibni Derviş, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Dersaadet, 1314 s 226-227. Genç sancağı Diyarbakır Eyaleti dahilinde ikinci sınıf bir idari statüye sahip Yurtluk ve Ocaklık olarak yönetilen bir sancaktır. 1878'de Osmanlı Teşkilat-ı Mülkiyesi'nde yapılan yeni düzenlemeyle Bitlis'e bağlanmıştır. Genç sancağı Bitlis vilayetine bağlı dört sancaktan biridir. Genc sancağı doğusu Muş, Batısı Palu, Güneydoğusu Siirt, Güneybatısı Diyarbakır, Kuzeyi Erzurum'la sınırdır. Genc sancağı Bitlis ve İran'a doğru uzanan bir dağ silsilesi üzerinde yer almaktadır. Bu sıra dağları takip eden en yüksek dağlar sırasıyla Tavz, Kameran, Kurne ve Şerafeddin dağlarıyla iştihar bulmuştur. (bk. Şemseddin *Sami, Kamusu'l-alam* c. 5, s. 3894). Fırat'ın en büyük kolu olan Murad suyu şarktan garba doğru şehir kıyısını yararak ve birçok ırmak ve çayları içine alarak güneyden Dicle ve batıdan da Fırat'a dökülmektedir. Genç sancağı birinci sınıf Çapakçur ve Üçüncü sınıf Kulp kazasıyla Valir, Mizak, Oğnut nahiyeleri ve iki yüz dokuz köyden müteşekkil büyük bir sancaktır. (bk. Bitlis vilayet salnamesi ikinci baskı 1316, s. 181-182)

26 Age. C. 3-4, s. 178.

Çelebi'nin ifadesine göre Eğerli dağı, Erzurum'un güneyinden yarım saat uzaklıkta olan yüksek bir dağdır. Zirvesi iki çatallıdır. Hınıs ve Malazgirt kalesine, Bingöl yaylasına oradan gidilir. Bu dağda, ilaç yapılan bitkilerin ve Tutya çiçeğinin kokusundan insanın dimağı sarhoş olur.[27]

Evliya Çelebi, Kemah Kalesini Bingöl yaylası bağlamında ele alırken şu ifadelere yer vermektedir: Halkı İslam dinine bağlı kimselerdir. Bir idarecisi de kale ağasıdır. Beş yüz kale neferi olup, maaşlarını tuzladan alırlar. Yeniçeri serdarı, sipahi kethudası yeri, nakibüleşrafı ve ayanı vardır. İdarecilerinden biri de, Fırat nehrinin karşısında bir saat uzaklıktaki yedi yüz evli Kömür köyünde oturan tuzla eminidir Kardan beyaz, Kırşehir tuzundan leziz tuzu olur ki, dünyaca meşhurdur. Bingöl yaylasına çıkan herkes tuz ihtiyacını Kemah nehrinden çıkan tuzdan karşılar.[28] Burada dikkat çekici olan nokta binlerce insanın yayla olarak kullandığı Bingöl yaylasının tuz ihtiyacının Kemah nehrinden çıkan tuzdan karşılanıyor olması ve bu tuzun kalitesidir. Öyle anlaşılıyor ki tuzun çıktığı yer Bingöl yaylası veya dağlarına yakın bir yerdir.

Çelebi, Osmanlı ülkesinde yetmiş kadar yayla olduğunu ifade ederek bunların her birinin ismini vermekte ve Bingöl yaylası ile Adana'nın Ramazanoğlu yaylası gibi yayla görmediğini ifade etmektedir.[29] Seyahatnamesinin başka bir yerinde de Evliya Çelebi, Anadolu'da bulunan yaylaların en meşhurunun Bingöl yaylası olduğunu "Bunların içinden en güzeli ve beğenileni, Bingöl yayladır" ifadeleri ile ortaya koymaktadır.[30]

Evliya Çelebi'nin ifade ettiğine göre yeryüzünde yüzkırksekiz yüksek dağ vardır ki, bunlardan birisi ve Elbruz dağının bir kolu olan Bingöl yaylasının en yüksek tepesine iki buçuk veya üç günde çıkılır. Erbruz dağının tepesi bulutlarla örtülü ve karanlık olup, soğuğun şiddetinden insanlar bu dağa çıkmazlar. Yolu olan yerlerine Kıtak, Hıdak, Komuk ve Çerkes aşiretleri çıkıp bazı madenleri çıkarırlar. Amma Bingöl yaylasındaki dağın üzeri açık olup, yetmiş adet çimenlik ve geniş düzlüğü vardır. Batı tarafındaki ucu Kiğı dağlarına dayanır. Doğu tarafı İran ülkesi toprağında Revan kalesi dibinden akan Zengi nehrinin karşı tarafına, batı tarafı da Osmanlı sınırından Ağrı dağına varır. Bingöl yaylasındaki dağ çok uzun bir dağ olup, uzunluğu onaltı konaktır. Kuzeyi Erzurum ovasıdır. Murad nehri bu dağlardan çıkar. Murad ve Fırat'ın ortasında bulunan Bingöl yaylasının genişliği iki menzildir. Üç, dört menzillik yerleri de vardır. Kuzeyi Erzurum, batısı Sivas, Güneyi Diyarbakır, doğusu Van eyaletleri ve Acem ülkesidir. Gayet gelişmiş olan bu vilayetlerin ortasında olan bu yayla, yedi ay insanoğlu ile doludur. Kış gelince herkes yayladan aşağıya iner.

27 Age. C. 1-2, s. 552.
28 Age. C. 1-2, s. 671.
29 Age. C. 3-4, s. 29.
30 Age. C. 3-4, s. 183.

Bingöl Yaylasının halkı: Zaza, Lolo, İzo, Yezidi, Hılti, Çekvani, Şakai, Kiki, Bisyani ve Murki gibi aşiretlerden olup, bu aşiret mensupları yüz binlerce hayvan ile dağa çıkıp taze hayat bularak, Erzurum vezirine yayla hakkı verirler. Evliya Çelebi'nin ifadelerine göre bu dağlarda çeşitli nebat ve ot olduğu gibi, kimya otu dahi bulunmaktadır. Binlerce koyunun dişlerinin altın ve gümüş gibi parladığı defalarca görülmüştür. Sarı, kırmızı, mor tutyalar var ki, güzel kokularından insanın dimağı kokulanır. Bütün sürmeciler bu tutyaları toplayıp, göz ağrısına tutulanların gözlerine sürme yaparlar. Bu görme kuvvetini artırır ve uzağı görmeyi sağlar. Yetmiş, seksen haneli müşk-ü Rumi, perçemli, beyaz ve mavi sümbülleri, kırk-elli türlü yirmişer haneli müşfek, buz dünebleri olur. Beyaz, sarı ve kırmızı renkli, çeşitli güzel kokulu menekşesi, erguvanı, dibasi, gülleri ve nilüferleri, her çeşit meyvesi, Arapkir dutu kadar lezzetli çileği olur. Yine çeşit çeşit kefkeri, levşesi, ravendi, Rumi sümbülü, asfuri, nergisi...kısacası tıbba ve eczacılığa yarayan nebat ve çiçekleri olur ki, sayısını Cenab-ı Hak bilir.

Bingöl'ün Faydaları

Erzurum ile Muş ovası arasında Bingöl yaylasında binden fazla göl toplanıp, Muş ovasından geçip, Palu kalesi altından akar. İzoli denilen yerde, Çat adındaki köyde Fırat'a karışır ve aşağı akar.[31] Evliya Çelebi, Bingöl'ün daha doğrusu Bingöl yaylasında bulunan göllerin faydalarını anlatırken, aslında Bingöl değil nice bin gölün burada olduğunu ifade etmektedir. Çelebi, 24 gölün ismini zikr etmekte bunlardan 20'si hakkında da bilgi vermektedir. Çelebi'nin Seyahatnamesinde yer verdiği göller şunlardır:

Hızır gölü, İlyas gölü, Rul Nirl gölü, Movadin gölü, Çelebi bu dört göl ile ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir.

Bel'am gölü: Bu göl ismini gölün kuzeyinde Erzurum'a dayalı Eğerli dağında mezarı bulunan Bel'am İbn Bâur'dan almaktadır.

Kuş gölü: Bir avcı bir kuş avlayıp kuşu bu gölde yıkarken, kuş canlanıp göle dalarak kaybolduktan sonra, Allah'ın emri ile etrafında bin göl meydana gelmiş ve bu göllerin hangisinin hayat gölü olduğu bilinemez. Onun için bu göle, kuş gölü denir.[32]

Harem gölü: Kadınlar girip yağlı ve besili olurlar. Doğururlarken güçlük çekmezler.

Ergölü: Bu gölde yıkanan kişi her bakımdan kuvvet bulup, cinsi kudreti artar.

31 Age. C. 3-4, s.175.
32 Age. C. 3-4, s. 181. Bk. Yılmaz Akbulut, Bingöl Tarihi, Ankara 1995, s. 27-28.

Kıllı gölü: Bir çocuk buraya üç kere girip yıkansa, kılları artar.

Miskin gölü: Bu gölden içen bir kimse cüzzam hastalığından kurtulur veya merhum olur. Çelebi bunun tecrübe edildiğini ifade etmektedir.

Muhannes gölü: Bu gölden içen kimse mutlaka korkak olur.

Cebbar gölü: Bu gölün suyundan içen insan veya hayvan merhametsiz olur.

Ballı göl: Bu gölün suyu şekerden tatlı olup, sabah vakti bu gölün kenarında Diyarbakır'ın gezengerisi gibi kudret helvası bulunur.[33] Burada kısaca 16. y.yılda hac için Kudüs'e giderken Anadolu'ya gelip, Anadolu coğrafyasını gezen Polanya'lı Simon'un Çapakçur ile ilgili ifadelerine değinmek istiyoruz. Simon, seyahatnamesinde Çapakçur'a bir paragraf yer ayırmaktadır. Pek çok bağları bulunup şarabı çok bol ve sayısız semiz keklikların üç dört tanesi bir paraya satılan Palu'da, bir hafta kaldığını ifade eden Simon, beraberinde bulunan Süryani, memleketine döndüğü için, seyahatinin devamı için rehberlik edecek başka bir adam tuttuktan sonra Palu'dan hareket ederek dağları, vadileri ve ormanları geçerek bir günde Çapakçur'a geldiğine yer vermektedir. Simon'un seyahatnamesinde, Çapakçur ile ilgili şu ifadeler yer almaktadır: "Önünden büyük bir çay geçmekte olan Çapakçur'da birkaç hanelik Kasımköy'lü Ermeniler vardı. Geceyi bunların yanında geçirdikten sonra, sabah erken yola çıktım ve öğle vakti, yüksek bir tepede bulunan Manuşkud kalesine vardık. Tepenin eteğindeki Ermeni köyleri tamir ediliyordu... Oradan biraz ilerleyerek, yüksek bir dağa çıktık. Karla örtülü olan dağın tepesinde Şekerlu denilen nefis bir su kaynağı vardı. Yaya yürüdüğümüz için çok terli olduğumuz halde soğuk ve hakikaten de şekerli olan sudan içtik ve hiç dokunmadı. Dağdan inerek, yaban domuzu ve ayılarla dolu geniş ormanları, tepeleri ve çayları geçerek Kuars köyüne geldik."[34] Simon'un Şekerlu dediği su kaynağı, büyük ihtimalle Evliya Çelebi'nin "ballı göl" dediği su ile aynıdır. Çünkü ikisi arasında benzerlikler bulunmaktadır.

Kanlı göl: Bu gölde her sene mutlaka bir insan boğulur.

İçme gölü: Üç kere içen, onbeş kere ishal şerbeti içmiş gibi ishal (amel) olur.

Salbaş gölü: Birkaç kere içenin başı sallanır.

Hayatpınarı gölü: Yedi kere içen, bütün hastalıklardan kurtulup sıhhat bulur.

33 Age. C. 3-4, s. 183.
34 Polonyalı Simon, "Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiyesi", (Çev. Hrand D. Andreasyan, sad. Resul Bozyel) İstanbul 2007. s. 111-112.

Bike gölü: Bu gölde bulunan balığı yiyen, cima erbabı olur.

Hâtun gölü: Suyundan içen kadın hamile kalıp, cimaı dahi lezzetli olur.

Sendban gölü: Bir defa içen, kötü ahlaklı hiddetli ve intikamcı olur.

Kasım gölü: Küçük bir göldür; içinde mücevher, altın ve gümüş vardır. Amma bir kimse bunlardan almak için bu göle girerse boğulur. Çobanoğullarından bir melik bu gölün suyunu başka bir tarafa akıtmak istemiş ise de, gölden sayısız köpek balığı ve başka haşarat çıkıp, işçi ve yapıcıları helak etmişlerdir.

Kerkes gölü: Her sene birçok akbaba gelip bu gölden beslenir. Bu gölden bir kimse içse, sakalı beyaz olur.

Zırnık gölü: Bu göle çoğunlukla Yezidi ve Halti olanlar girip, kıllı vücutlarının bütün kılları dökülerek dışarı kılsız çıkarlar.

Şur gölü: Herhangi bir yiyecek pişirilirken bu sudan yeteri kadar konursa çok lezzetli olur.

Bu göllerin dışındaki göller hayat suyu gibi olup tatlı sulardır. Çamaşır yıkanırken sabun kullanmaya gerek kalmaz. Bingöl yaylasındaki göllerde yetişen balıklar hiçbir gölde olmaz. Bu göllerde Kargı ve alabalıkların çeşitleri, harunbalığı, sakabalığı, alçakbalığı, cenkesbalığı, pullubalık ve diğer çeşitleri olur.[35] Evliya Çelebi'nin adını verdiği göllerle ilgili zikrettiklerin çoğunun efsanelere dayandığı anlaşılmaktadır. Ancak Çelebi'nin o dönemde göllerin isimlerini zikretmesi ve bu göllerde yetişen balık türleri sayması önemlidir.

Sonuç

Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesine bakıldığından Bingöl'ün birçok yönü ile ilgili bilgiler verdiği görülür. Biz burada özellikle bir kaçı ile ilgili bazı değerlendirmelerde bulunmak istiyoruz. Bilindiği gibi medeniyetler tarihle anlam kazanır. Bu bakımdan Bingöl için çok önemli olan ve Evliya Çelebi'nin çok muhteşem bir şekilde tanıttığı büyük Çapakçur köprüsü ve Çapakçur kalesi'nin yerlerinin tespit edilmesi ve eğer varsa kalıntılarının muhafaza altına alınması gerekir. Çapakcur kalesi ile ilgili bazı tahmini bilgiler son zamanlarda yapılan çalışmalarda yer almaktadır. Ancak arkeolojik kazılarla bu bilgilerin test edilmesi gerekir. Üniversitemizin kurulmasının bu tür çalışmalara da vesile olacağını düşünüyoruz. Genç kalesi'nin bildiğim kadarıyla küçük bir duvarı dışında geriye kalan hiçbir kalıntısı yok; var olan kalıntıların gelecek nesillere aktarımı için korunması gerekir. Evliya Çelebi'nin söz ettiği Caska kasabası-

35 Age. C. 3-4, s. 182.

nın yerinin tespiti; burada işlenen ve çok meşhur olduğu ifade edilen şeyhani ve makravi kılıç, bıçak ve hançerlerin örneklerinin bulunması ve ilin diğer özel ürünleri ile bir araya getirilerek bir müze oluşturup bunların korunup sergilenmesi son derece önemlidir.

Son olarak Evliya Çelebi, Bingöl yaylasını öve öve bitiremiyor, Bingöl yaylasının birçok yönden zengin olduğunu ifade ediyor. Bu yaylanın - ki güneşin doğuşunun da burada izlenebildiğini biliyoruz- hem turistik hem de birçok yerde bulunmayan ve ilaç sanayinin yanı sıra başka alanlarda da kullanılabilecek çiçeğinden istifade edilmesi gerekir. Ayrıca en azında söz konusu göllerin bazılarının Bolu'daki yedi göller gibi milli parklar statüsüne alınması ve turizme açılması düşünülmelidir.